

Тема 4. Психологія особистості

План

1. Поняття про особистість у психології.
2. Психологічна структура особистості.
3. Активність особистості та її джерела.
4. Самосвідомість особистості.
5. Розвиток особистості.

1. Важливим теоретичним завданням психологічної науки є розкриття психологічних засад тих психологічних властивостей, які характеризують людину як індивіда, особистість та індивідуальність.

Поняття “індивід” (від лат. *individuum* – неподільне) визначає родову належність людини. Дитина народжується на світ з потенційними можливостями стати людиною. Ще внутрішньоутробно в дитини в генах закладені природні можливості для розвитку власне людських ознак. Так, форма тіла новонародженого передбачає прямоходіння, структура мозку забезпечує можливість розвитку інтелекту, будова руки – перспективу використання знарядь праці. Саме за цими ознаками людина відрізняється від тварин. Таким чином доводиться факт належності немовляти до людського роду, що фіксується в понятті **індивід**.

Говорячи про конкретну людину, що вона індивід з притаманними їй властивостями, ми стверджуємо, що вона потенційно є людиною. З’явившись на світ як індивід, людина поступово здобуває особливу соціальну якість, стає особистістю.

З’являючись на світ як індивід, людина включається в систему суспільних відносин і процесів, у результаті чого набуває особливої соціальної якості – стає *особистістю*.

Особистість – це конкретний людський індивід з індивідуально виявленими своєрідними розумовими, емоційними, вольовими та фізичними властивостями. Особистість – соціальна істота, суб’єкт пізнання, активний діяч суспільного розвитку. Характерними ознаками особистості є наявність у неї свідомості, виконувані нею суспільні ролі, суспільна спрямованість її діяльності.

Неповторність поєднання природних та соціальних якостей індивіда, що втілюється у проявах його темпераменту, характеру, здібностей, специфіці потреб та інтересів, стилю діяльності, визначається поняттям «індивідуальність».

Індивідуальність проявляється в рисах характеру, темпераменту людини, її звичках, інтересах, особливостях перебігу пізнавальних процесів (сприймання, пам’ять, мислення, уява), у здібностях, індивідуальному стилі діяльності тощо. Особистість людини неповторна у своїй індивідуальності, адже немає двох людей з однаковим поєднанням психологічних особливостей.

Співвідношення понять “особистість” та “індивідуальність” зображують графічно як два кола, що накладені одне на одне, але не збігаються повністю,

хоча мають певну спільну площу. Така площа – це ті властивості особистості, які складають базис її індивідуальності. Площа, що залишилася і символізує особистість, відповідає тим її властивостям, які є соціально типовими і характеризують її як представника численних малих та великих груп. “Залишок” індивідуальності включає біохімічні, загальносоматичні і нейродинамічні властивості, що не входять до структури особистості.

Отже, людина є індивід, бо має ознаки представника людського роду в єдності набутих та природжених особливостей; особистість – має соціальну та духовну сутність та індивідуальність – носій неповторного цілісного, суб’єкт з неповторним поєднанням природних та соціальних якостей індивіда, що втілюються в проявах його темпераменту, характеру, здібностей, специфіці потреб та інтересів, стилю діяльності.

2. У структурі особистості можна виділити загальне та індивідуальне. Під загальним розуміють те, що властиве кожній людині і характеризує особистість загалом: її свідомість, активність, розумові та емоційно-вольові прояви – тобто ознаки схожості однієї людини на інших людей. А індивідуальне – це те, що характеризує окрему людину і зумовлює її відмінності від інших людей.

Елементом психологічної структури особистості є її психологічні властивості і особливості, які зазвичай називають „рисами особистості”. Існує безліч рис особистості, яку психологи намагаються умовно звести у певні підструктури. Психолог К.К.Платонов у структурі особистості виокремлює *чотири підструктури*.

Згідно з концепцією Платонова найнижчим рівнем особистості є біологічно зумовлена підструктура, до якої входять вікові, статеві властивості психіки, вроджені властивості типу нервової системи і темпераменту.

Наступна підструктура – підструктура форм відображення, яка включає в себе індивідуальні особливості психічних процесів людини (індивідуальні прояви пам’яті, сприймання, відчуттів, мислення, здібностей). Наступним рівнем особистості є її індивідуальний соціальний досвід, до якого входять набуті людиною знання, уміння, навички і звички. Це підструктура досвіду, що формується в процесі навчання та має соціальний характер. Найвищим рівнем особистості є її спрямованість, що включає бажання, інтереси, нахили, ідеали, погляди, переконання людини, її світогляд, особливості характеру, самооцінки.

Відмінності між людьми зумовлені тим, що на кожній із підструктур існують відмінності в переконаннях та інтересах, досвіді і знаннях, здібностях і уміннях, темпераменті й характері. Саме тому нелегко зрозуміти іншу людину, що, як правило, породжує протиріччя та конфлікти.

Видатний психолог С.Л.Рубінштейн виділяв в особистості спрямованість, здібності, темперамент, самосвідомість. Але О.М.Леонтьєв вважав, що особистість – це соціальна сутність людини, а тому вказані вище

властивості не входять до складу особистості як її підструктури, а є лише умовою формування цього утворення, що за своєю сутністю є соціальним.

О.Г.Ковальов включає до структури особистості: темперамент (структура природних властивостей), спрямованість (система потреб, інтересів та ідеалів), здібності (система інтелектуальних, вольових та емоційних властивостей).

При аналізі структури особистості *Г.С.Костюк* спирається на аналіз її діяльності. Якості особистості, які формуються в ході діяльності, включаються до структури її подальшої діяльності, змінюються і стають компонентами структури особистості, яка є стійкою і динамічною системою психічних властивостей. До структури особистості належать різні психічні властивості, насамперед свідомість та самосвідомість.

Отже, психологічна структура особистості є складною і багатогранною. Пізнавальна, емоційно-вольова діяльність особистості, її потреби, інтереси, ідеали та переконання – складові компоненти духовного життя особистості, які становлять цілісність її образу „Я”.

У сучасній психології не існує єдиної, загальноприйнятої структури особистості, оскільки існують різноманітні підходи до вирішення даної проблеми: соціально-психолого-індивідуальний, діяльнісний, генетичний, що виступають базовими параметрами для психологічної структури особистості.

3. Активність живих істот – один з головних і необхідних проявів життя, внутрішня спонукальна сила, спрямована на задоволення потреб організму. Але активність людини відрізняється від активності тварин. У тварин вона є проявом їхніх інстинктивних біологічних потреб організму, а у людини провідними в її активності є свідомі й цілеспрямовані прагнення.

Вперше питання про активність особистості було порушене австрійським психіатром *З.Фрейдом* – фундатором теорії та практики психоаналізу. Головні положення цієї теорії обґрунтовують думку, що джерелом активності людини є інстинктивні спонукання, дані їй від народження, які передаються спадково.

Розробляючи проблему активності особистості, вітчизняна психологія виходить з визначення того, що джерелом активності особистості є її органічні та духовні проблеми – в їжі, одязі, знаннях, праці.

Потреба – це нужда, в якій виявляється залежність людини від певних умов, необхідних їй для життя та діяльності. В потребах завжди відображаються стійкі життєво важливі залежності організму та середовища. Людські потреби розвиваються в діяльності. Внутрішніми спонуками до дій стають мотиви, що є результатом усвідомлення особистістю своїх потребі виявляються в конкретних прагненнях до їх задоволення.

Поширеним мотивом людської активності є інтереси. **Інтерес** – це стійке, вибіркове, емоційно забарвлене прагнення особистості до життєво значущих об’єктів. Інтереси виникають на ґрунті потреб, але не зводяться до них.

Жорсткими регуляторами поведінки є переконання. **Переконання** – це система мотивів особистості, що спонукає її діяти відповідно до своїх поглядів і принципів. Переконання особистості можуть виявлятися в різних царинах її життя та діяльності і залежно від цього поділятися на моральні, інтелектуальні, естетичні та ін.

Важливим усвідомлюваним мотивом є ідеал. **Ідеал** – це образ реальної людини або створеного особистістю взірця, яким вона керується в житті протягом певного часу і який визначає програму її самовдосконалення на майбутнє.

У ролі мотивів особистості можуть поставати установки. **Установка** – це неусвідомлюваний особистістю стан готовності до діяльності, за допомогою якої може бути задоволена та чи інша потреба.

В усвідомлюваних мотивах завжди виявляється **мета діяльності особистості**. Об'єкт, що може задовольнити потреби особистості, постає в її свідомості як мета. Якщо особистість ясно усвідомлює життєву мету й передбачає реальність її досягнення, то розкривається перспектива особистості.

4. Психологічним центром особистості є її самосвідомість як головна психологічна характеристика. **Самосвідомість** – це усвідомлення людиною себе самої у своєму ставленні до зовнішнього світу та інших людей.

Взаємодіючи та спілкуючись з іншими, людина виділяє себе із навколишнього середовища, виступає для самої себе як „Я”, котре протистоїть іншим і разом з тим нерозривно з ними пов'язане.

Усвідомлення свого „Я” є результатом тривалого процесу розвитку особистості, який починається у віці немовляти, його визначають як відкриття „Я”. Однорічна дитина починає усвідомлювати відмінності відчуттів власного тіла від тих відчуттів, які викликаються зовнішнім предметом. Потім у віці 2-3 років дитина вперше починає усвідомлювати себе як суб'єкт владних дій і вчинків, постійно вимагаючи: „Я сам”. У дошкільному та молодшому шкільному віці з'являється можливість за сприяння дорослих підійти до оцінки своїх психологічних рис, але на рівні усвідомлення причин своїх успіхів та невдач. У підлітковому та юнацькому віці в результаті активного включення в суспільне життя і трудову діяльність починає формуватися розгорнута система соціально-моральних самооцінок. На цьому етапі закінчується розвиток самосвідомості і в основному створюється образ „Я”.

Образ „Я” – це відносно стійка, не завжди усвідомлювана система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими. Образ „Я” включає три компоненти:

1. Когнітивний – це уявлення про свої здібності, свою зовнішність, соціальну значимість тощо.
2. Емоційно-оцінюючий: самоповага, самокритичність, самолюбство, самозвинувачення.

3. Поведінковий (вольовий) – це прагнення бути зрозумілим для інших, завоювати симпатії, повагу товаришів, добитися більш високого статусного положення в групі або, навпаки, бажання лишитися непоміченим, уникнути оцінки та критики, приховати свої недоліки.

Психологи фіксують у людини не один образ її „Я”, а безліч Я-образ, що по чергово змінюють один одного. Я-образ – це динамічне утворення особистості індивіда.

Важливим компонентом самосвідомості особистості є її **самооцінка** – це оцінка особистості самої себе, своїх можливостей, рис та місця серед інших людей. Це найбільш вагома та найбільш досліджена у психології сторона самосвідомості особистості. За допомогою самооцінки відбувається регуляція поведінки особистості.

5. Проблемами розвитку та формування особистості займалися Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, Л.І.Божович, О.В.Запорожець, С.Л.Рубінштейн, Д.Б.Ельконін, О.Р.Лурія та інші.

Д.Б.Ельконін розробив концепцію психічного розвитку, у якій об'єднав дві лінії: пізнавальний та особистісний розвиток дітей від народження до закінчення школи.

Якщо всі різновиди спілкування та діяльності дітей розташувати в порядку їх становлення, то виходить такий віковий ряд:

- 1.Безпосередньо-емоційне спілкування (вік немовляти).
- 2.Предметно-маніпулятивна діяльність (ранній вік).
- 3.Сюжетно-рольова гра (дошкільний вік).
- 4.Навчальна діяльність (молодший шкільний вік).
- 5.Інтимно-особистісне спілкування (підлітковий вік).
- 6.Навчально-професійна діяльність (ранній юнацький вік).

Весь процес дитячого розвитку від народження дитини до закінчення школи Д.Б.Ельконін розділив на три вікових етапи:

- раннє дитинство (дошкільне);
- молодший шкільний вік (від 1 до 4-5 класів);
- середній шкільний вік (5-8 класи);
- старший шкільний вік (10-11 класи).

Кожний з цих етапів складається з двох періодів, які розпочинаються з провідної діяльності спілкування, спрямованого на розвиток особистості, а закінчуються виходом на перший план діяльності, пов'язаної з формуванням пізнавальної сфери.

Систему поглядів Д.Б.Ельконіна на формування особистості розвинув та продовжив **Д.І.Фельдштейн**. *Вікова періодизація* Д.І.Фельдштейна має такий вигляд:

- I фаза – до 10 років:
- 1-й період – до 1 року;
- 2-й період – від 1 року до 3 років;
- 3-й період – від 3 до 6 років;
- 4-й період – від 6 до 8 років.

II фаза – від 10 до 17 років:

1-й період – від 10 до 15 років;

2-й період – від 15 до 17 років.

У середині кожного з шести виділених періодів відзначаються по три фази розвитку:

- розвиток однієї певної сторони діяльності;

- максимальна реалізація, кульмінація розвитку цієї сторони діяльності;

- насичення даного різновиду діяльності та актуалізація іншої сторони діяльності.

Е.Еріксон виокремив вісім стадій розвитку особистості:

1. Раннє дитинство (від народження до 1 року). Розвиток дитини визначається майже виключно через спілкування з нею дорослих, у першу чергу матері. На цій стадії вже можуть виникнути передумови до проявів у майбутньому прагнення до людей або відчуження від них.

2. Пізній період немовляти (від 1 року до 3 років). У дитини відбувається формування таких особистісних якостей, як самостійність, упевненість у собі, але їх становлення також значною мірою залежить від характеру спілкування та стосунків дорослих з дитиною. До трьох років дитина набуває певних особистісних форм поведінки – дитина цього віку вже особистість.

3. Раннє дитинство (від 3 до 5 років). Розвивається жива уява, активне вивчення навколишнього світу, наслідування дорослим, включення до статево-рольової поведінки.

4. Середнє дитинство (від 5 до 11 років). Встановлюється виражене почуття обов'язку та прагнення до досягнень, розвиваються пізнавальні та комунікативні вміння і навички. Відбувається активне засвоєння інструментальних і предметних дій, орієнтація на задачу.

5. Статеве дозрівання, підлітковий вік та юність (від 11 до 20 років). Відбувається життєве самовизначення, розвиток тимчасової перспективи – планів на майбутнє, активний пошук себе та експериментування в різних ролях, чітка статевая поляризація у формах поведінки, формування світогляду.

6. Рання дорослість (від 20 до 40-45 років). Прагнення до контактів з людьми, бажання і здатність до присвячення себе іншим людям. Народження та виховання дітей. Любов та робота. Задоволеність особистим життям.

7. Середня дорослість (від 40-45 до 60 років). Творчість. Продуктивна та творча робота над собою та іншими людьми. Зріле, повноцінне, різноманітне життя, задоволеність сімейними відносинами, батьківська гордість за дітей. Навчання та виховання нового покоління.

8. Пізня дорослість (понад 60 років). Повнота життя. Постійні роздуми над минулим, його оцінка. Здатність змиритися з неминучим.

У вітчизняній психології прийнято вважати, що розвиток особистості відбувається в процесі її соціалізації та виховання. Сутність процесу **соціалізації** полягає в тому, що людина поступово засвоює соціальний досвід і використовує його для адаптації до соціуму. Різні особистості можуть виносити з об'єктивно однакових ситуацій різний соціальний досвід, що є

підґрунтям іншого процесу – *індивідуалізації*. Соціалізація та індивідуалізація – це не два протилежні процеси. У процесі соціалізації людина набуває власної індивідуальності, соціальний досвід не тільки засвоюється, а й активно опрацьовується, стаючи джерелом індивідуалізації особистості.

Питання для контролю

1. Поясніть терміни "індивід", "індивідуальність", "особистість".
2. Які існують підходи до розуміння сутності особистості?
3. Чим відрізняються погляди фрейдистів та неофрейдистів на проблему особистості?
4. Які особливості розуміння природи людини в гуманістичному напрямі психології?
5. У чому сутність філогенетичного та онтогенетичного розвитку особистості?
6. Які вікові періоди в розвитку людини (дитини) можна виділити?
7. Яка роль провідної діяльності в процесі становлення та розвитку дитини?

Список рекомендованої літератури

1. Андреева Г.М. Социальная психология : учеб. для студ. вузов, обуч. по направл. и спец. „Психология”. – 5-е изд., испр. и доп. / Г.М.Андреева.– М. : Аспект Пресс, 2002. – 364 с.
2. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа : учеб. для студ. вузов, обуч. по спец. „Психология”. / А.Г.Асмолов. – М. : Смысл : Академия, 2002. – 416 с.
3. Бодалев А.А. Личность и общение: избр. психолог. труды. – 2-е изд., пере раб. / А.А.Бодалев. – М. : Междунар. пед. академия, 1995. – 326 с.
4. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. Т.3. – М., 1983.
5. Кон И.С. В поисках себя : личность и ее самосознание. / И.С.Кон. – С.: Политиздат, 1984. – 335 с.
6. Кон И.С. Открытие "Я". - М., 1978.
7. Корнев М.Н. Соціальна психологія : підруч. для студ. ВНЗ / М.Н. Корнев, А.Б. Коваленко. – К., 1995. – 303 с.
8. Леонгард К. Акцентуированные личности. / К.Леонгард. – Ростов-н/Д : Феникс, 2000. – 541 с.
9. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. / А.Н.Леонтьев. – 3-е изд. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 573 с.
10. Майерс Д. Социальная психология. / Д.Майерс. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 794 с.
11. Небылицын В.Д. Проблемы психологии индивидуальности : избр. психолог. труды. / В.Д.Небылицын. - М. : МПСИ ; Воронеж НПО „МОДЭК”, 2000. – 682 с. – (Психологи Отечества).

12. Оллпорт Г.В. Личность в психологии. / Г.В.Оллпорт. – М. : КСП+ ; СПб. : ЮВЕНТА, 1998. – 346 с.
13. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : навч. посіб для студ. вищ. навч. закладів. / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2005. – 446 с. – (Альма-матер).
14. Орлов А.Б. Психология личности и сущности человека : Парадигмы, проекции, практики : учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по спец. „Психология”. / А.Б.Орлов. – М. : Академия, 2002. – 271 с.
15. Павелків Р.В. Загальна психологія. Підручник. / Р.В.Павелків. - К., 2004. - 506 с.
16. Психология личности в трудах отечественных психологов / сост. и общая ред. Л.В. Куликова. – СПб. : ПИТЕР, 2002. – 480 с. – (Хрестоматия по психологии).
17. Психология личности. Ред.-состав. Д.Я.Райгородский. Т.1, Т.2.Хрестоматия. - Самара, 1999.